

TRANZITYVINIŲ SANGRĄŽINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ SINONIMAI

EMA GENIUŠIENĖ

1. Šiame straipsnyje analizuojamas jau anksčiau nustatytų tranzityvinių sangrąžinių veiksmažodžių (=TSV)¹ klasių [Генюшiene, 1977, c. 193–209] vartojimas tais pačiais principais, kuriais remiantis jau buvo analizuotas tiesioginės reikšmės sangrąžinių veiksmažodžių vartojimas [Geniušienė, 1980, p. 7–16]. Čia nustatomi kiekvienos TSV semantinės klasės sinonimai ir nagrinėjamas jų visų vartojimas tekstuose.

Tam tikslui iš 10 dabartinės grožinės literatūros kūrinių išsiriktos visos konstrukcijos su TSV (apie 2500 sakinių) ir visos atitinkamos nesangrąžinės konstrukcijos (t. y. konstrukcijos su nesangrąžiniais veiksmažodžiais, toliau trumpinama – NV) su įvardžiais *sau*, *savo* ir be jų. Tėkstuose TSV sudaro 12–25% visų sangrąžinių veiksmažodžių vartojimo atvejų.

Straipsnio struktūra yra koncentrinė: pirmiausia kaip įvadas į pagrindinę darbo dalį pateikiama TSV semantinė klasifikacija, o paskui aptariamas TSV ir pamatinių NV sinonimiškumas ir kiekvienos TSV semantinės klasės sinonimų eilė, ir tik po to analizuojamas tų pačių TSV klasių bei jų sinonimų vartojimas, pasirinkimo priežastys ir jų tarpusavio keitimo galimybės. Eksperimentai, pakeičiant tekste TSV atitinkamais NV ir atvirkščiai, buvo atliekami su informantais.

2. Semantinė tranzityvinių sangrąžinių veiksmažodžių klasifikacija. Išskyrus kelis *reflexiva tantum* (pvz., *savintis* – *savinti), TSV yra padaryti iš atitinkamų NV ir pagal semantinio santykio su jais pobūdį yra dvejų tipų:

A. TSV, kurių reikšmė pasikeičia reguliariai, standartiniu būdu, pvz.: *pirkti* – *pirktis* (*arklį*), *statyti* – *statytis* (*namą*).

B. Semantiniai *reflexiva tantum* – TSV, kurių reikšmė pasikeičia individualiai, pvz.: *parašyti* – *pasirašyti* (*įsakymą*), *atimti* – *atsiimti*.

Dauguma TSV priklauso pirmajam tipui. Jie pagal sakinio sintaksinės struktūros transformacijos pobūdį gali būti suskirstyti į dvi sintaksines klases:

I. TSV, kurie generuoja sakinius, kur veiksnys atitinka sakinio su NV naudinginį papildinį. Šiuo atveju TSV opozicija su NV atrodo taip:

¹ Straipsnyje vartojami sutrumpinimai: TSV – tranzityvinis sangrąžinis veiksmažodis, SK – konstrukcija (sakiny) su TSV, NV – nesangrąžinis veiksmažodis, NK – konstrukcija su NV.

(1) *Jonas paskolino man pinigų – Aš pasiskolinau iš Jono pinigų.* Šiam tipui priklauso vos keli veiksmažodžiai: *prisiminti, išsinuomoti, pasitikrinti (sveikatą pas gydytoją)* ir kiti.

II. TSV, kur sakinio veiksnys atitinka pamatinės NK veiksnį, ir opozicija atrodo taip:

(2) *Brolis nupirko man knygą – Brolis nusipirko knygą;*

(3) *Vaikas apkabino motiną – Vaikas apsikabino motiną.*

Šie du pavyzdžiai iliustruoja du sintaksinius poklasius. Pirmuoju atveju pamatinis NV turi naudininkinį papildinį (būtinąjį arba fakultatyvųjį), kuris pasako trečiąjį veiksmo aktantą (pirmieji du aktantai yra veiksmo subjektas ir objektas), eliminuojamą išvestinėje SK. Sangrąžos afiksas žymi čia trečiojo aktanto referentinį tapatumą su veiksmo subjektu (*nusipirkti* = 'nupirkti sau'); kitaip tariant, šio tipo TSV yra semantiškai refleksyvūs [Генюшене, 1977, c. 196–197]. Antruoju atveju pamatinis NV neturi naudininko, todėl sangrąžos afiksas nekeičia veiksmažodžio sintaksinio valentingumo ir nežymi aktantų tapatumo; todėl TSV yra semantiškai nerefleksyvus, nors ir įgyja subjekto suinteresuotumo veiksmu ar jo rezultatu reikšmę.

Priklausomai nuo pirmojo poklasio pamatinių NV leksinės reikšmės naudininkinis papildinys reiškia skirtingus semantinius aktantus, pvz., adresatą, recipientą, ir pan. [žr. Генюшене, 1977, c. 198–202; plg. Кибрик, 1979, c. 309–317]. Pagal tai nustatoma konkreti naudininko reikšmė. Atitinkamai ir sangrąžos afikso, o drauge ir TSV konkreti reikšmė gali būti nustatyta pagal eliminuojamojo naudininko reikšmę. Šiuo pagrindu skiriamos tokios semantiškai refleksyviųjų TSV klasės, kurios pavadintos pagal eliminuoto naudininko reikšmę:

1) „Adresatiniai“² TSV: *įsikalbėti, įsiteigti (ligą), susileisti (vaistus)* ir pan.; čia eliminuojamas būtinas veiksmo adresato naudininkas, plg.:

(4) *Aš suleidau jam vaistus – Aš susileidau vaistus.*

2) „Recipientiniai“ TSV: *apsivilkti, nusivilkti, apsiauti (batus)* ir kt.; pamatinis NV turi būtinąjį recipiento naudininką, plg.:

(5) *Jis užmovė man pirštines – Jis užsimovė pirštines.*

3) „Objektiniai-posesyviniai“ TSV: *prautis (veidą), susidėti (rankas)* ir pan.; pamatinis NV turi fakultatyvųjį totalinio objekto (asmens, kurio kūno dalis yra tiesiogiai veikiamas objektas) naudininką. Čia TSV implikuoja tarp veiksnio ir tiesioginio papildinio referentų posesyvinį santykį. Plg.:

(6) *Jis prausia vaikui veidą – Jis prausiasi veidą.*

Čia skiriami du semantiniai poklasiai: a) veiksmažodžiai, kurie reiškia veiksmą, nukreiptą į kūno dalį ar pan. (*prautis veidą, kasytis nugarą, kirptis nagus*), ir b) veiksmažodžiai, kurie reiškia veiksmą ar judesį, atliekamą kūno da-

² Čia bandome pasiskolinti iš anglų ir rusų kalbų semantikos teorijoje vartojamus terminus.

limi (*susidėti rankas, užsikelti kojas*), – iš daugelio atitinkamų šio semantinio tipo nesangrąžinių veiksmažodžių TSV nesudaromi (**pasikelti galvą, *užsimerkti akis, *pasisukti galvą*).

4) „Lokatyviniai-posesyviniai“ TSV: *užsimesti (skarą) ant pečių, įsidėti (peilį) į kišenę*; čia posesyvinis santykis yra tarp veiksnio ir lokatyvinės reikšmės prielinksninio papildinio referentų. Plg. opoziciją:

(7) *Jis užnėrė man kilpą ant kaklo – Jis užsinėrė kilpą ant kaklo.*

5) „Benefaktyviniai“ TSV: *pasistatyti (namą), pasivogti (arklį), atsilaužti (duonos)* ir kt.; pamatiniai NV turi fakultatyvųjį beneficianto (asmens, kuriam skiriamas veiksmo objektas) naudininką. Plg. opoziciją:

(8) *Kaimynas padirbo man ratus – Kaimynas pasidirbo ratus.*

Šioje klasėje tikslinga skirti *susitvarkyti (reikalus), liuobtis (gyvulius), skalbtis (baltinius)* tipo veiksmažodžius, kur sangrąžos afiksas implikuoja, kad veiksmo objektas priklauso subjektui, ir todėl įgauna posesyvinę reikšmę. Šio potipio TSV vadinsime „benefaktyviniais-posesyviniais“.

Gausiausia iš visų yra benefaktyvinių TSV klasė.

3. Tranzityvinių sangrąžinių konstrukcijų sintaksiniai sinonimai. Nagrinėjant veiksmažodžių vartojimą tekstuose, tikslingiau nagrinėti jų generuojamas konstrukcijas, kurios eksplikuoja visas veiksmažodžio sintaksines ir semantines savybes [Апресян, 1974, с. 42]. Todėl toliau bus kalbama apie TSV ir pamatinius NV reprezentuojančias konstrukcijas (SK ir NK) ir jų sintaksinę sinonimiją. Sintaksiniais sinonimais laikome sakinius, sutampančius savo giliaja (semantine) struktūra ir giliaja leksika, bet besiskiriančius išorine sintaksine struktūra bei leksika [Бархударов, 1976, с. 12]. Sintaksiniai sinonimai pasako tą pačią denotacinę situaciją, ir todėl jie sinonimiški denotacinėje plotmėje, bet skiriasi signifikacinėje plotmėje.

Analizuojamos SK gali turėti tokius sintaksinius sinonimus:

1) NK su sangrąžinio įvardžio naudininku sau („NK + sau“)³. SK *Kaimynas stotasi namą* ir NK *Kaimynas štato sau namą* yra denotaciniai sinonimai; sangrąžos afiksas ir įvardis *sau* vienodai žymi trečiojo aktanto referentinį tapatumą su veiksmo subjektu. Šis sinonimas būdingas beveik visiems semantiškai refleksyviems TSV, bet jo negali turėti semantiškai nerefleksyvių *apsikabinti* tipo TSV.

2) NK be įvardžio *sau* ar kito naudininko („NK“). Pavyzdžiui, SK *Jonas prausiasi veidą* ir NK *Jonas prausia veidą* gali būti laikomi sinonimais, nes tiesioginis papildinys reiškia to paties subjekto kūno dalį: jeigu sakinyje su NV nėra kitą asmenį reiškiančio naudininko arba pažyminio (*prausia vaikui* arba *vaiko veidą*), tada be platesnio konteksto implikuojamas posesyvinis santykis tarp veiksmo objekto ir subjekto ir NK taip pat reiškia ‘Petras prausia savo veidą’. Šio tipo sino-

³ Turimas galvoje tiksliai įvardis *sau*, kuris kaitaliojasi su vardažodžių naudininku: *prausia vaikui [man] sau*; tuo atsiribojama nuo sakinių su *dativus ethicus*, pvz.: *O jis miega sau*.

niminę NK gali turėti tiktai „objektiniai-posesyviniai“ ir „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV ir visi semantiškai nerefleksyvūs TSV (plg. *apkabinti – apsikabinti motiną*).

„Benefaktyviniai“ TSV ir atitinkamos NK denotato atžvilgiu nesinonimiški, nes „NK“ neišreiškia, kam skiriamas veiksmo objektas. Bet tais atvejais, kai platesnis kontekstas rodo, kad subjektas skiria objektą sau, galima pavartoti „NK“, nes TSV gali būti tekste perteklinis⁴ (žr. § 4. 3. 3). Todėl juos galima laikyti kontekstiniais kvazisinonimais.

3) NK, kur tiesioginis papildinys turi savybinį įvardį savo („NK+savo“), plg. SK *Petras susitvarkė visus reikalus* ir NK *Petras sutvarkė visus savo reikalus*. Tai denotaciniai sinonimai, nors jie skiriasi signifikacinėje plotmėje dėl sudėtingesnės sangražos afikso reikšmės: *savo* turi tiktai posesyvinę reikšmę, o afiskas – dar ir datyvinę subjekto suinteresuotumo reikšmę. Tokias sinonimines poras su „NK+savo“ sudaro visi posesyvinės reikšmės TSV.

Aprašomųjų TSV sinonimais nelaikome SK su įvardžiu *sau*, kuris, nesuteikdamas veiksmoždzium naujos reikšmės, tiktai dubliuoja bei pabrėžia sangražos afikso reikšmę, plg. *pasistatė pilį* ir *pasistatė sau pilį*.

3.1. Semantičių TSV klasių sinoniminės eilės. Kiekvienai semantinei TSV klasei būdinga tam tikra sinonimų eilė, skirianti ją nuo kitų klasių. Kai kurios klasės ar atskiri TSV gali ir visai neturėti sinonimų, bet jų palyginti nedaug. Pavyzdžiui, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuota apie 1230 TSV, iš kurių 92% turi sinonimų, o analizuotuose tekstuose šie TSV sudaro net 98% visų TSV pavartojimo atvejų.

lentelėje parodytos analizuojamųjų konstrukcijų sinoniminės eilės:

Eilės Nr.	Sinonimai			TSV semantinė klasė
	„NK + sau“	„NK + savo“	„NK“	
1.	+	+	+	„objektiniai-posesyviniai“ ir „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV
2.	–	+	+	<i>susidėti (rankas)</i> tipo TSV
3.	+	–	+	„benefaktyviniai“ TSV
4.	+	–	–	„adresatiniai“ TSV
5.	–	+	–	„benefaktyviniai-posesyviniai“ TSV
6.	–	–	+	semantiškai nerefleksyvūs (<i>apsikabinti</i> tipo) TSV
7.	–	–	–	„recipientiniai“ TSV, <i>reflexiva tantum</i>

⁴ Apie tendenciją vengti teksto semantinio pertekliaus žr. [Леонтьева, 1969 c. 96–114].

Pailiustruosime lentelėje nurodytąsias sinonimų eiles.

Pirmoji sinonimų eilė, kuriai priklauso „objektiniai-posesyviniai“ ir „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV: (1) *Petras šluostosi veidą* – (2) *Petras šluosto sau veidą* – (3) *Petras šluosto savo veidą* – (4) *Petras šluosto veidą*; (1) *Petras įsidėjo pinigus į kišenę* – (2) *Petras įdėjo pinigus sau į kišenę* – (3) *Petras įdėjo pinigus į savo kišenę* – (4) *Petras įdėjo pinigus į kišenę*.

Antroji sinonimų eilė, kuriai priklauso tiksliai „objektiniai-posesyviniai“ susidėti (*rankas*) tipo TSV: (1) *Petras susidėjo rankas ant kelių* – (2) *Petras sudėjo savo rankas ant kelių* – (3) *Petras sudėjo rankas ant kelių*. Sakinyje *Petras sudėjo sau rankas ant kelių* įvardis *sau* gali būti suprastas kaip *dativus ethicus*.

Trečioji sinonimų eilė, kuriai priklauso „benefaktyviniai“ TSV: (1) *Petras perkasi mašiną* – (2) *Petras perka sau mašiną* – (3) *Petras perka mašiną*; pgl. *Petras perka *savo mašiną*.

Ketvirtoji sinonimų eilė, kuriai priklauso tiksliai „adresatiniai“ TSV: 1) *Petras įsikalbėjo ligą* – (2) *Petras įkalbėjo sau ligą*. NK *Petras įkalbėjo ligą* aiškiai nebaigta ir reikalauja nurodyti veiksmo adresatą. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šiai grupei skirtini ir „recipientiniai“ TSV, tačiau *Jis uždėjo sau kepurę* tipo sakiniai yra praktiškai nevartojami.

Penktoji sinonimų eilė, kuriai priklauso „benefaktyviniai-posesyviniai“ *liuobtis* (*gyvulius*) tipo TSV, kai būtina pažymėti objekto ir subjekto posesyvinį santykį: (1) *Petras susitvarkė visus reikalus* – (2) *Petras sutvarkė visus savo reikalus*. Įvardis *sau* neperteikia šios reikšmės, pgl. *Petras sutvarkė sau reikalus*.

Šeštoji sinonimų eilė, kuriai priklauso semantiškai nerefleksyvūs TSV: (1) *Vaikas apkabino motiną* – (2) *Vaikas apsikabino motiną*. Įvardis *sau* nevartojamas vietoje sangrąžos afikso ir turėtų *dativus ethicus* reikšmę: *Jis apkabino sau motiną* (ir *juokiasi*). Šie TSV neturi posesyvinės reikšmės (vgl. *Vaikas apsikabino svetimą šunį*), todėl jį sinonimų eilę neįeina konstrukcijos su savybiniu įvardžiu *savo*.

Septintajai grupei priklauso neturintieji sinonimų „recipientiniai“ TSV, semantiniai *reflexiva tantum* ir *pasiskolinti* tipo veiksmazodžiai, kurių sangrąžos afiksas neturi reikšmės *sau* arba *savo*.

Reikia pabrėžti, kad šis analizės etapas nereikalauja visų konstrukcijų idiomatinio ir stilistinio priimtumo – čia svarbu tik jų gramatinis taisyklingumas. Pavyzdžiui, *Petras prausia savo veidą* tipo frazės yra gramatiškai priimtinos ir taisyklingos, nors neturinčios to idiomatiškumo, kuris daugelio yra laikomas pagrindiniu „kokybiškos“ kalbinės medžiagos požymiu [Апресян, 1966, с. 84].

3. 2. Apribojimai tekste, pasirenkant konstrukcijas su TSV arba jų sinonimus. Kai TSV turi sinonimų, tekste gali būti pasirinktas vienas iš jų. Tačiau pasirinkimas nėra visiškai laisvas. Yra keletas faktorių, ribojančių pasirinkimo galimybę ir nulemiančių tai, kad labiausiai išliame tekste gali tikti tik vie-

nas kuris iš esamų sinonimų. Kai bandoma pakeisti pavartotą sinonimą kitu, paaikėja jų reikšmės skirtumai. Jeigu šie skirtumai viršija tam tikrą normą, pakeisti pasirinkto sinonimo kitu negalima, nes gali pasikeisti teksto prasmė arba taisyklinumas. Svarbiausi ribojantys pasirinkimą faktoriai yra šie:

1) Semantiniai skirtumai, tarp jų: a) sangrąžos afikso ir įvardžių *sau* ir *savo* reikšmės apimties nesutapimas, nes sangrąžos afiksas turi platesnę ir abstraktesnę reikšmę negu įvardžio *sau* semantinio refleksyvumo reikšmė ir įvardžio *savo* posesyvinė reikšmė; b) individualūs leksinės reikšmės skirtumai, kurie gali atsirasti tarp TSV ir jo sinonimų (pvz., *surasti* galima ir neieškant, be pastangų, o *susrasti* paprastai reiškia 'rasti, specialiai stengiantis').

2) Loginio akcento, arba pabrėžimo skirtumas: mūsų nuomone, įvardžiai *sau* ir *savo*, būdami savarankiški žodžiai, labiau pabrėžia pasakomą reikšmę negu neutralus sangrąžos afiksas, nors šis skirtumas yra labai menkas.

3) Stilistiniai skirtumai. Svarbiausias yra idiomatiškumo reikalavimas. Kai sinonimų reikšmės visiškai sutampa, vienas jų gali būti stilistiškai neutralus ir norminis, o kitas – neįprastas, neidiomatiškas. Pavyzdžiui, *užsirašiau jo adresą* atrodo labiau įprastas, negu *užrašiau sau jo adresą*.

4. Sangrąžinių konstrukcijų ir jų sinonimų vartojimas. Iš 2500 surinktų SK maždaug 53% sudaro „benefaktyviniai“ TSV, 30% – „objektiniai-posesyviniai“ bei „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV, o kitų semantinių klasių veiksmazodžiai sudaro mažiau kaip po 4%.

Dabar aptarsime kiekvienos semantinės klasės veiksmazodžių bei jų sinonimų vartojimą ir galimybes pakeisti vieną sinonimą kitu.

4.1. „Objektiniai-posesyviniai“ ir „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV. Tipiški šių TSV pavyzdžiai: (1) *Senis šluostosi lūpas, stojas ir tyliai eina* JM. 40; (2) *O štai ir jis pats. Atlošia galvą ir prisidengia delnu akis* JM. 40; (3) *Vieni samprotavo, kad Arvydas išsigandęs Liepgirių, kuriuose pats velnias sprandą nusisuktų (...)* JA. II. 12.

Jeigu keistume tokią SK junginiu „NK+sau“, bendroji prasmė išliktų, bet pats pasakymas būtų kiek prastesnis už keičiamąjį, nes SK idiomatiškesnės už „NK+sau“, pgl. (1) ir NK *Senis šluosto sau lūpas*.

Jeigu vietoje TSV pavartotume „NV+savo“, atsirastų tam tikras prasmės skirtumas, nes savybinio įvardžio reikšmė kiek siauresnė. Be to, posesyvinė reikšmė būtų labiau pabrėžta, o toks pabrėžimas gali būti visai nereikalingas, pgl. (1) bei (2) ir NK *Senis šluosto savo lūpas...*, ...*pridengia delnu savo akis*.

Jeigu vietoje SK pavartotume NK be įvardžių, prarasime posesyvinę bei subjekto suinteresuotumo reikšmę. Jeigu tą reikšmę rodo kontekstas, tai galima pavartoti ir vieną NV, pgl. (2) ir NK ...*pridengia delnu akis*. Kitais atvejais būtina reprezentuoti šią reikšmę formaliai, kad tekstas nepasidarytų neaiškus, pgl. (3) ir NK *pats velnias sprandą nusuktų (kam?)*.

Retą šių klasių TSV sinonimų vartojimą lemia tam tikros priežastys.

1) „NV+sau“, kurie yra kiek dažnesni negu NV be įvardžio, vartojami toiais atvejais:

a) reikšmei „sau“ pabrėžti ir dėl didesnės ekspresijos, plg. (4) (...) *o aš netrukus pridėsiu sau prie smilkinio naganą ir nuspausiu gaiduką* JA.II.275;

b) kai įvardis *sau* yra norminis vietoje nepriešdėlėtųjų veiksmažodžių sangražos afikso, plg. (5) „*Užtat žmonės ir žūsta, kai nori gyventi, Pėlikasai. Nenorėdami veržia sau kilpą aplink kaklą*“ JA.II.299;

c) kartais dėl individualių priežasčių pavieniai NV neturi išvestinių „posesyvinų“ TSV, todėl vienintelė formali šios reikšmės reprezentacijos priemonė yra įvardis *sau*, plg. *kandžioti sau lūpas*.

2) NK be įvardžio *sau* vietoje galimų TSV pasitaiko labai retai ir tikrai atitinkamą reikšmę rodančiame kontekste, ypač jų neasmenuojamosios formos, pvz.: (6) *Nešluostydama byrančių ašarų, Akvilė išėmė iš kraitelės butelį su vaistažolių arbata* (...) JA.II.480. Čia galima pavartoti ir TSV, nepakeitus prasmės. Dažniausiai šio tipo NK vartojamos, kai kontekstas rodo, kad veiksmas atliekamas ne tik savo, bet ir kitų labui, plg. (7) *Vincė paslaptinai sukikeno ir neskubėdamas ištraukė iš viršutinių švarko kišenių du butelius alaus* JA.I.73.

Atitinkamų sakinių su savybinio įvardžiu *savo* tekstuose nerasta.

4.2. „Objektiniai-posesyviniai“ *susidėti (rankas)* tipo TSV. Tekstuose šios grupės TSV pasitaiko labai retai, o atitinkami NV (be įvardžio) pasitaiko kiek dažniau; „NK+savo“ nerasta. Tekstuose gana dažni NV (plg. *atlošti galvą, sugniaužti kumščius, ištiesti ranką, atsukti nugarą* ir pan.), iš kurių nesudaromi TSV.

Tipiški pavyzdžiai yra tokie: (8) *Pasidėjęs ant stalo didelius kumščius, Bronius gūžėsi nuo savo bejėgiškumo* (...) LJ.I.163; (9) „*Nori, aš tau padovanosiu šį žmogutį? – Nereikia, – aš susidėjau rankas už nugaros*“ LJ.II. 118.

Pakeitus tokią SK sakiniu su įvardžiu *savo*, pabrėžiamas posesyvinis santykis, plg. (8) ir NK: *Padėjęs ant stalo savo didelius kumščius, Bronius gūžėsi...* NK be savybinio įvardžio šiuo atveju gali būti pavartota, nekeičiant teksto prasmės, nes posesyvinį santykį rodo kontekstas: *Padėjęs ant stalo kumščius, Bronius gūžėsi...* Jeigu sangražos afikso reikšmė svarbi tekstui (pvz., (9) sakinyje, kur veiksmo subjektas slepia rankas už nugaros, nenorėdamas imti žaislo), NK vietoje SK netinka, nes be sangražos afikso suteikiamos reikšmės atrodytų, kad judesys neturi nieko bendra su subjekto ketinimais, plg.: „... – *Nereikia, – aš sudėjau rankas už nugaros*“.

Kai refleksyvinė-posesyvinė reikšmė nesvarbi, NK vartojamos neutraliai konstatuojant faktą, tačiau jas nesunkiai pakeičia SK, plg.: (10) *Mykolas Dziugas guli aukštiejininkas. Užsimerkęs, sudėjęs ant krūtinės rankas* JA.II.314. – SK *Užsimerkęs, susidėjęs ant krūtinės rankas*.

4.3. „Benefaktyviniai“ TSV. Refleksyvinė-benefaktyvinė reikšmė tekstuose perteikiama sangražos afiksų – kitų sinonimų beveik nepasitaiko. Vadinasi, ši reikšmė būtinai reikalinga formaliosios išraiškos.

Tipiški pavyzdžiai: (11) „*Rūsyje yra vakarykštės sriubos. Pasišildyk. Ir mėsa ten pat*“. RK.221; (12) (...) *ji skubiai pasiklojo svečiams skirtą lovą seklytėlėje ir atsigulė*. JA.II.467; (13) „*Aš čia dūstu... – Dar ką prasimanysil Atsilapok langus..., tas duris, palįsk po šaltu dušu*“. JM.238; (14) *[sipylęs benzino, Algimantas sutartu laiku atvažiavo prie pašto*. RL.132.

Jeigu SK keisime į „NK+sau“, bendra prasmė išliks, bet bus per daug akcentuojama refleksyvinė-benefaktyvinė reikšmė⁵ ir pažeista įprastinė neutrali raiškos forma, plg. (11) ir NK: „*Rūsyje yra vakarykštės sriubos. Pašildyk sau*“. Kartais čia veikia ir papildomi „NK+sau“ vartosenos ribojamieji faktoriai, pavyzdžiui, nenatūralus tiesioginis dviejų daiktininkų susidūrimas, plg. (12) ir NK (...) *ji paklojo sau svečiams skirtą lovą* (...).

Keičiant benefaktyvinę SK kvazisinonimine NK be *sau*, skirtini du priešingi atvejai:

1) Kai kontekstas implikuoja tą pačią reikšmę ir turime savotišką jo semantinį derinimą su TSV; tokiais atvejais pavartoti NV vietoje TSV dažniausiai galima, plg. (13) ir NK „*Aš čia dūstu... – Dar ką prasimanysil Atlapok langus...*“

Tačiau, jeigu TSV reiškia tikslingą veiksmą, kuris reikalingas subjektui kitiems veiksmams atlikti, NV vietoje TSV, rodos, netinka, plg. (15) *Paskui išsipešiau šiaudų gniūžtę ir ilgai ja tryniau, brūžinau krūtinę, pilvą, kelius* JM. 45 ir NK *Paskui išpešiau šiaudų gniūžtę ir ilgai ja tryniau krūtinę...*

2) Kai kontekstas neimplikuoja refleksyvinės-benefaktyvinės reikšmės, bet ji svarbi semantinei teksto struktūrai, ši turi būti išreikšta formaliai. Todėl praleidus sangražos afiksą, tekstas pasidaro nebaigtas ir neaiškus, vadinasi, NV čia netinka, plg. (14) ir NK *[pylęs benzino, Algimantas atvažiavo prie pašto* (kur įpylęs benzina?).

Benefaktyvinių TSV sinonimai paprastai vartojami tik esant tam tikroms specialioms priežastims.

1) „NK+sau“ vartojamos šiais atvejais:

a) kai veiksmožodis turi kitą daiktininką, plg. (16) *Robertas (...) ištraukė iš spintos konjako butelį, pripylė draugui ir sau po taurelę* RL.127;

b) kai „NV+sau“ virtęs frazeologizmu, pvz.: (17) „*Prapulstis tavęs laukia, vaike. Prapulstis... – suaimanavo ji. – Tu pats sau duobę kasi*“ RL. 48.

Abiem atvejais negalime pavartoti TSV.

2) NK be įvardžio *sau* vartojamos šiais atvejais:

a) kai kontekstas implikuoja refleksyvinę-benefaktyvinę reikšmę ir NV pavartotas vietoje TSV vengiant semantinio pertekliaus arba dėl teksto sklandumo, plg.

⁵ Norint šią reikšmę ypač pabrėžti, vartojamos idiomatiškos emfatinės „SK+sau“.

(18) *Atsidūręs ant plento, sustabdžiau (= susistabdžiau) pirmą pasitaikiusį sunkvežimį, nuvažiavau prie Nemuno ir pamerkiu basas kojas į vandenį* JM.153. Reikia pabrėžti, kad kvazisinoniminės NK vietoje benefaktyvinių SK pasitaiko labai retai, nors šiuose kontekstuose NV ir TSV pasirinkimas laisvas.

b) kai veiksmas niekam neskiriamas ir neturi reikšmės subjektui, pvz., (19) *Vidmantas pakabino telefono ragelį ir užtrenkė duris* RL.111. TSV čia nereikalingas.

4.4. „Adresatiniai“ TSV. Tipiški pavyzdžiai: (20) „*Pats puikiai supranti, kokią bėdą galėtum užsitraukti*“ JA.II.408; (21) *Jis pagalvojo, kad reikia susileisti tiesiai į pirštą antibiotikų* VSG.95.

Jeigu bandytume pakeisti TSV tekstuose atitinkamais „NV + sau“, dažniausiai pažeistume stilistinį neutralumą bei įprastumą, plg. (20) ir NK „*Pats puikiai supranti, kokią bėdą galėtum užtraukti sau*“. „NK + sau“ vietoje „adresatinio“ TSV pasitaikė tik vieną kartą: (22) „*Paklausei, ką daryti su Laurušu? – Taip, kapitone. Jis pats sau leidžia vaistus. Daro tą patį, ką sakė bazės bazės chirurgai. – Kaip tai, „leidžia sau vaistus“? Sakei – klieidi. – Apsirikau. Susileido, kai dar nekliedėjo. – O dabar? – Aš jam leidžiu*“ VSG. 113–114. Formos *sau* pasirinkimą palaiko įvardis *pats*.

4.5. „Posesyviniai-benefaktyviniai“ TSV. Tipiški pavyzdžiai: (23) *Darnia eile pasienie rikiuojasi pakabos, dvidešimt – trisdešimt svečių pasikabindavo paltus ir skrybėles* MS. 14; (24) „*Ak, Jule, – sako Aldona, – dabar tokia mada – sofa, stalėlis, žemos kėdės. Bufetan indus susidėsi, Liudas knygas susikraus*“ RK. 32.

Jeigu pakeistume TSV sinonimu „NK + savo“, susiaurėtų sakinio reikšmė; be to, įvardis per daug pabrėžia posesyvinę reikšmę, ir sakinyje galėtų prarasti stilistinį neutralumą, plg. (23) ir NK „...*dvidešimt – trisdešimt svečių pakabindavo savo paltus*; (24) ir NK „*Bufetan savo indus sudėsi, Liudas savo knygas sukraus*“.

Konstrukcijų su įvardžiu *savo* vietoje šių TSV tekstuose nepasitaikė.

4.6. Semantiškai nerefleksyvūs TSV. Šios klasės TSV ir atitinkami NV vartojami tekstuose vienodai dažnai, tačiau vieni veiksmoždziai dažniau pasitaiko su sangražos afiksu (pvz., *atsikąsti, užsigerti, užsitarnauti, apsvyti, apsikabinti, užsirūkyti*), o kiti – be jo (pvz., *suzinoti, įkvėpti*).

Jei sangražos afikso reikšmė gerokai nublukusi, TSV ir NV gali laisvai pakeisti vienas kitą, plg.: (25) „*O kaip jūsų jaunesnis sūnus, Donatas, gyvena? Jo nemokiau, bet gerai atsimentu (= atmenu)*“ RK.202; (26) *Atmenu (= atsimenu), kaip Leonas pradėjo iš mokyklos parsinešti spalvotų pieštukų (...)* RK.201.

Kitais atvejais TSV turi ryškiaią sangražos afikso suteikiamą reikšmę, kuri gali būti svarbi kontekstui, plg.: (27) *Susiradau portfelyje Aistės buterbrodą ir atsikandau. Duona, dešra ir sviestas tirpo burnoje. Atsikandau dar porą kąsnių* JM.35. NV šiame kontekste, matyt, mažiau tiktų. Ir atvirkščiai, šio tipo TSV gali mažiau

tikti vietoje NV tokiame kontekste: (28) *Aš apkabinu (? apsikabinu) jos krūpčiojančius pečius, pabučiuoju kaktą ir išeinu į kiemą, palikęs praviras trobos duris* RL.92.

5. Kaip žinoma, TSV gali eiti ir su sangražiniu įvardžiu *sau*, kuris pabrėžia sangražos afikso reikšmę. Tekstuose su emfatinio įvardžiu *sau* dažniau pasitaiko „adresatiniai“ ir „benefaktyviniai“ TSV (plg. *įsikalbėjo sau ligą, pasistatė sau pilį*), rečiau – „objektiniai-posesyviniai“ ir „lokatyviniai-posesyviniai“ TSV (plg. *išsibadys sau akis*).

Posesyviniams sangražos afikso reikšmės komponentui pabrėžti vartojamas savybinis įvardis, pvz.: (29) „(*Daktaras*) *Savo daiktus kraunasi. Važiuoja suumis*“ VSG. 38.

6. Išnagrinėjus tranzityvinių sangražinių veiksmažodžių ir jų sinonimų vartojimą tekstuose, galima daryti išvadą, kad TSV vartojami labai reguliariai ir, vadinas, semantinio refleksyvumo reiškinys sangražos afiksu yra faktiškai būtinas.

SYNONYMY OF TRANSITIVE REFLEXIVE VERBS IN LITHUANIAN

Summary

This paper concerns itself with the principal semantic classes of Lithuanian transitive reflexive verbs (the marker is the reflexive affix *-si-*) and their synonymy with the following constructions: a) non-reflexive verbs and the dative reflexive pronoun *sau*: *Petras pirko si mašiną = Petras pirko sau mašiną* = "Peter bought himself a car"; b) non-reflexive verbs with an object defined by the possessive pronoun *savo*: *Petras prausiasi veidą = Petras prausia savo veidą* = "Peter washes his face"; c) non-reflexive verbs: *Petras prausiasi veidą = Petras prausia veidą* = "Peter washes his face".

Each semantic class of transitive reflexive verbs possesses a particular set of synonyms, six synonymic sets being distinguished (the seventh set consists of reflexives alone). In nearly all the sets the transitive reflexive verbs are the most commonly used in speech, their synonyms being either rarely used for some particular purposes or not occurring at all. The distribution and interchangeability of the transitive reflexives and their synonyms in typical environments are discussed in detail.

SUTRUMPINIMAI

- JA. I. – Avyžius J. Kaimas kryžkelėje. – V.: Vaga, 1970.
JA. II. – Avyžius J. Sodybų tuštėjimo metas. – V.: Vaga, 1973.
JM. – Mikelininkas J. Žvaigždžių dulkės. – V.: Vaga, 1975.
KS. – Saja K. Vaistai nuo strazdanų. – V., 1963.
LJ. I. – Jacinevičius L. Keičiu gyvenimo būdą. – V.: Vaga, 1974.
LJ. II. – Jacinevičius L. Rūgštynių laukas. – V.: Vaga, 1968.
MS. – Sluckis M. Uostas mano – neramus. – V.: Vaga, 1974.
RK. – Kašauskas R. Motociklininkai. – V.: Vaga, 1973.
RL. – Lankauskas R. Šmėkla. – V.: Vaga, 1974.
VSG. – Sirijos Gira V. Atlanto idilės. – V.: Vaga, 1973.

LITERATŪRA

Geniušienė, 1980 – Geniušienė E. Sangražinių veiksmažodžių ir įvardžio *save* junginių su veiksmažodžiais sinonimijos problema. – *Kalbotyra*, 1980, t. 31(1) p. 7–16.

Апресян, 1966 – Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М., 1966.

Апресян, 1974 – Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. – М., 1974.

Бархударов, 1976 – Бархударов Л. С. Глубинная структура предложения в семантическом аспекте. – В кн.: Проблемы синтаксической семантики. М., 1976, с. 8–13.

Генюшене, 1977 – Генюшене Э. Ш. Транзитивные рефлексивы в литовском языке. – *Acta Baltico-Slavica*, 1977, t. 11, с. 193–209.

Кибрик, 1979 – Кибрик А. Е. Подлежащее и проблема универсальной модели языка. – *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, 1979, т. 38, № 4, с. 309–317.

Леонтьева, 1969 – Леонтьева Н. Н. О смысловой неполноте текста. – *Машинный перевод и прикладная лингвистика*, 1969, вып. 12, с. 96–114.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Anglų filologijos katedra

[teikta
1979 m. gruodžio 20 d.